

УДК 271.2-282.7-247»1761»:929Калнишевський

Коцур Галина Георгіївна
кандидат історичних наук,
доцент кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
kotsurh@univ.net.ua

Kotsur Halyna
Candidate of Historical Sciences (PhD),
Associate professor of Department of Archival Studies
and Specialized Branches of Historical Science,
Kyiv National Taras Shevchenko University
(Kyiv, Ukraine)

ЄВАНГЕЛІЄ КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО – УНІКАЛЬНИЙ ШЕДЕВР ДУХОВНОЇ СКАРБНИЦІ УКРАЇНИ

THE GOSPEL OF THE KOSH OTAMAN OF ZAPOROZHIAN SICH P. KALNYSHEVSKY – A UNIQUE MASTERPIECE OF THE SPIRITUAL TREASURY OF UKRAINE

Анотація

У багатьох наукових дослідженнях відображена постать Петра Калнишевського як визначного державного, політичного, військового діяча. Водночас мало уваги приділено його благодійній діяльності. У статті відображено історію Євангелія, у 1762 р. подарованого П. Калнишевським Троїцькій церкві с. Пустовійтівка, яке зберігається у Роменському краєзнавчому музеї Державного історико-культурного заповідника "Посулля". Розкривається передісторія святині, її виготовлення та подається опис, наголошується на значимості Євангелія – шедевра українського золотарства XVIII ст., який посів гідне місце в світових каталогах творів мистецтва.

Ключові слова: Євангеліє, кошовий отаман, Запорозька Січ, Петро Калнишевський, Троїцька церква, Пустовійтівка, Роменський краєзнавчий музей, шедевр українського золотарства XVIII ст.

Summary

Petro Kalnyshevsky as a prominent state, political, and military figure is depicted in many studies. At the same time, little attention is paid to his charity. The article reflects the history of one of the Gospels, which was donated to the Trinity Church in Pustoviytivka in 1762, which is currently stored in the Romny Museum of local lore of the State Historical and Cultural Reserve "Posullya". Prehistory of the sacral object, its production and descriptions are revealed. The significance of the Gospel is emphasized. It is as a true masterpiece of Ukrainian gold jewelry production of the 18th century, which occupied a worthy place in the world art catalogues.

Keywords: the Gospel, kosh otaman, Zaporozhian Sich, Petro Kalnyshevsky, the Trinity Church, Pustoviytivka, the Romny Museum of local lore, masterpiece of the gold jewelry productions of the 18th century.

Благодійність – особлива риса високоморальної людини. Усі релігійні вірування чи моральні кодекси зараховують жертводавство до особливих чеснот людини. Молода вітчизняна дослідниця В. Коцур, вивчаючи питання благодійництва, дійшла висновку, що спільним для більшості словників, термінологічних і понятійних довідників, наукових досліджень (крім радянської доби) є трактування, що "благодійність – добровільна безкорислива пожертва фізичних або юридичних осіб у вигляді матеріальної, фінансової, організаційної чи іншої допомоги. Благодійність – невід'ємна частина людського буття, що ґрунтується на загальнолюдських та релігійних цінностях"¹.

Загальновідомим є факт про благодійність українського козацтва. Гармонійно й логічно вписується у цю

1 Коцур В. А. Благодійність козацької старшини (середина XVII–XVIII ст.): сучасна українська історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 38.

картину життя та діяльність останнього кошового отамана Війська Запорозького Низового П. Калнишевського, який впродовж усього життя намагався виконувати християнські заповіді, любов до яких закладені ще з дитинства. Характеризуючи кошового отамана як талановитого державного організатора, мудрого військового діяча і далекоглядного стратега, виваженого дипломата, вмілого господарника, особливу увагу слід звернути на його благодійницькій діяльності. Він завжди активно відгукувався на найрізноманітніші потреби духовних святинь.

Про філантропічну діяльність та внесок кошового отамана П. Калнишевського в духовну скарбницю нашої історії на різних історіографічних етапах писали П. Єфименко², Д. Яворницький³, А. Скальковський⁴, В. Голобуцький⁵, О. Апанович⁶, Д. Кулиняк⁷, А. Коцур⁸, В. Коцур⁹ та ін.

Історичні джерела фіксують, що з часу перебування на посаді військового судді П. Калнишевський веде активну благодійницьку діяльність. Будучи далеко від рідної оселі, він не забував про свою родину, дбав про односельців. Одним із яскравих свідчень благодійницьких діянь П. Калнишевського, як писав у своєму дослідженні Ф. Ніколайчик, є Євангеліє, подароване 1762 р. Троїцькій церкві рідного с. Пустовійтівка, що поблизу Ромен на Посуллі¹⁰. Відвідуючи Новоспаський монастир, П. Калнишевський побачив там Євангеліє в окладі надзвичайної краси і забажав, щоб його односельці також мали у своєму новозбудованому храмі Святе Письмо у чудовому обрамленні. Він звертається до архимандрита цього монастиря з проханням допомогти йому замовити у Москві таке ж "Євангеліє під фініфом, яке (якщо можливо) Війську Запорозькому Низовому на мій кошт у вічну пам'ять і похвалу в ціні такій самій, за яку вона зроблена відпустити (продати) покірно прошу"¹¹.

Знаючи, що в с. Чигрин Дібровський¹² є справжні професіонали золотарської справи, П. Калнишевський звертається до сотника Данила Бутовського, щоб він запросив майстрів на Січ для виконання такого замовлення. Волею долі, угода була укладена з відомим київським майстром Іваном Равичем¹³. Євангеліє, видрукуване 1758 р. у Москві, переплели дубовими дошками, обгорнутими позолоченими листами з накладним срібним різьбленням. Переплетення та застіжки також зроблені зі срібла. На лицевій дошці зображені Богоматір, Іоанн Богослов, євангелісти. Понад пуд срібла пішло на його оправу довжиною понад 0,5 м, шириною 34 см та товщиною 10 см¹⁴.

Дослідник М. Петренко у книзі "Українське золотарство" так описав цю святиню: "Тут ми знаходимо орнаментальні мотиви (розетки, пагінці рослин), дуже близькі до прикрас Покровської церкви села Сорочинці, а також Преображенського собору в селі Мгар на Полтавщині. Наріжники чільної сторони оправы Євангелія зроблені у формі овальних вінчиків, характерних для київських оправ. Простір між клеймами орнаментований оригінальними стеблами стилізованої трави й аканта. Дуже цікаві прикраси спідньої дошки. Наприклад, пуклі тут виконані у вигляді майолікових розеток, типових для будов України XVIII ст. Між дрібненьким стилізованим листям розсіпані купками сніжинки. Корінець прикритий орнаментальною сіткою з густого плетива лози"¹⁵. Коштовна оправа з лицеві сторони, в нижній частині, має дарчий напис: "Сія книга євангеліє ізделано коштом

2 *Єфименко П. С.* Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691–1803 // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 407–420.

3 *Єварницький Д. І.* Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский. – Новочеркасск, 1887. – 16 с.

4 *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.

5 *Голобуцький В. А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – 462 с.

6 *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – 335 с.

7 *Кулиняк Д. І.* Останній кошовий Петро Калнишевський. – К., 1991. – 48 с.

8 *Коцур А.* Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. // Часопис української історії. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 10–16.

9 *Коцур В.* Благодійна діяльність у житті кошового отамана П. Калнишевського: українська історіографія // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 62–65.

10 *Ф. Н. [Ф. Ніколайчик].* Родина Калнишевського // Киевская старина. – 1892. – Май. – Т. XXVII. – С. 249–277.

11 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 51.

12 Засноване на поч. XVII ст. місто Чигирин-Діброва (пізніше – село); до початку 1960-х рр. розташовувалось у гирлі р. Сули (Градизький р-н Полтавської обл.); затоплене Кременчуцьким водосховищем.

13 ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 81.

14 *Коцур В., Коцур А.* Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – Київ-Переяслав-Хмельницький, 2004. – С. 303.

15 *Петренко М.* Українське золотарство. – К., 1970. – С. 135.

Війська Запорозького низового судії військового Петра Івановича Калнишевського". На сторінках із 8 до 43, унизу, є запис, в якому разом із П. Калнишевським згадуються його родичі: померлі батьки – Іоанн та Агафія, покійний Зеновій, живі Андрій, Параскева, Сімеон, Андрій і Йосип – ймовірно, брати і сестри або якісь близькі родичі. З надпису ми дізнаємося й про вартість святині – 500 рублів (для порівняння, кінь коштував 5 руб. – Авт.), та час її виготовлення – 3 липня 1762 р.¹⁶

Цій книзі Святого Писання судилося стати мовчазним свідком бурхливих подій, які випали на долю українського народу – від маніфесту Катерини II про знищення Запорозької Січі до проголошення Акту незалежності України. І нині книга є свідком розбудови нової Української держави. Зі встановленням радянської влади було взято курс на викорінення релігійності українського народу. Церкви масово закривали, віддавали під різноманітні склади, "будинки культури" тощо. Не минула ця участь Троїцьку церкву с. Пустовійтівка. Тут спочатку був клуб, потім – магазин господарчих товарів, склад, пункт прийому склотари, пустака... Проте, священна книга, мабуть, перебувала під захистом вищих сил. У 1936 р. до Путовійтівської церкви була направлена комісія на чолі з інспектором фінвідділу І. Крижанівським для перепису церковного начиння з подальшою його утилізацією, як не потрібного чи, навіть, шкідливого для радянської влади майна. Але, на щастя, інспектор виявився естетом, який побачив не просто дорогоцінний метал, а справжній витвір мистецтва, місце якого в музеї. І. Крижанівський взяв на себе не просту відповідальність, склав і підписав акт про передачу Євангелія до Роменського краєзнавчого музею, заснованого у 1919 р. і розташованого у двох будинках – пам'ятках архітектури та містобудування XIX ст. Його фундаторами були відомий український скульптор і кінорежисер І. Кавалерідзе, археолог та професор М. Макаренко, краєзнавець і перший директор М. Семенчик¹⁷. Основний фонд становить понад 41 400 музейних предметів, зокрема 10 000 фоліантів. До структури музею входять такі відділи: природи краю, історії Роменщини, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва Роменщини, виставки матеріалів останнього кошового Петра Калнишевського¹⁸. І, звичайно, окрасою музейних фондів є Євангеліє Петра Калнишевського – одна з найунікальніших перлин не лише Роменського краєзнавчого музею, а й усієї духовної скарбниці України.

Роменський краєзнавчий музей є частиною Державного історико-культурного заповідника "Посулля", до якого входить Меморіальний комплекс останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського в с. Пустовійтівка Роменського р-ну Сумської області. Його складовою частиною є дерев'яна Свято-Троїцька церква, збудована замість старої запорозьким керманичем у 1773 р. і відновлена 2006 р.; пам'ятник П. Калнишевському (автори – В. Бородай, Р. Синько), споруджений 1991 р. до 300-річчя від дня народження кошового; музей П. Калнишевського, створений 2005 р. на основі виставки Роменського краєзнавчого музею "Легендарний кошовий".

2003 р. авторка цієї статті мала неймовірну насолоду потримати в руках цю справжню святиню, роздивитися усі зображення, малюнки, попрацювати з текстом.

У жовтні 2017 р. в Музеї історії Києва у межах художнього проекту "Щоб зберегти на всі віки скарби козацької доби" відбулася виставка відреставрованих музейних предметів часів козацької доби. Серед різноманітних музейних експонатів було представлено Євангеліє Петра Калнишевського¹⁹.

Нині Євангеліє – одна з найунікальніших і найкоштовніших перлин не лише Роменського краєзнавчого музею, а й усієї духовної скарбниці України. Це – справжній шедевр українського золотарства XVIII ст., який увійшов до світових каталогів мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – Київ: Дніпро, 1991. – 335 с.
2. В Музее истории Киева пройдет выставка отреставрированных казацких реликвий [Електронний ресурс]: Інформаційне агентство "Великий Київ". – Режим доступу: <https://bigkiev.com.ua/content/v-muzee-istorii-kieva-proydet-vystavka-otrestavrirovannyh-kazackih-relikviy> (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

¹⁶ Там само. – С. 270.

¹⁷ Краєзнавчий музей. Ромни / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_odject/1946_kraevedcheskiy_muzey-romny.htm (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

¹⁸ Роменський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/romenskyj-krajeznavchij-muzej> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана.

¹⁹ В Музее истории Киева пройдет выставка отреставрированных казацких реликвий / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://bigkiev.com.ua/content/v-muzee-istorii-kieva-proydet-vystavka-otrestavrirovannyh-kazackih-relikviy> (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

3. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. Голобуцкий. – Киев: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
4. Ефименко П. С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691–1803 / П. Ефименко // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 407–420.
5. Коцур А. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії. Збірник наукових статей / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. – Вип. 3. – С. 10–16.
6. Коцур В. Благодійність козацької старшини (середина XVII–XVIII ст.): сучасна українська історіографія: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук за спеціальністю: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Коцур Віта Анатоліївна; Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 227 с.
7. Коцур В. Благодійна діяльність у житті кошового отамана П. Калнишевського: українська історіографія / В. Коцур // Часопис української історії. Збірник наукових статей / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2013. – Вип. 26. – С. 62–65.
8. Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. Коцур, А. Коцур. – Київ–Переяслав-Хмельницький: Книги–XXI, 2004. – 36 с.
9. Краєзнавчий музей. Ромни / [Електронний ресурс]: IGotoWorld.com – Your GUIDE TO the WORLD. – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_odject/1946_kraevedcheskiy_muzei-romny.htm (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.
10. Кулиняк Д. І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. І. Кулиняк. – Київ: Вид-во т-ва “Знання” України, 1991. – 48 с.
11. Петренко М. Українське золотарство / М. Петренко. – Київ: Наукова думка, 1970. – 208 с.
12. Роменський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/romenskiy-krajeznavchij-muzej/> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана.
13. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський; Передм. та комент. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
14. Ф. Н. [Ф. Николайчик]. Родина Калнишевскаго / [Ф. Николайчик] // Киевская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 249–277.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 84.
16. Эварницкий Д. И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск: Типография А. А. Карасева, 1887. – 16 с.

REFERENCES

1. Аранович О. Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv. K.: Dnipro, 1991. 335 p.
2. V Muzei istorii Kieva projdet vystavka otrestavrirovannyh kazackih relikvij [Online]. Available at: <https://bigkiev.com.ua/content/v-muzei-istorii-kieva-projdet-vystavka-otrestavrirovannyh-kazackih-relikvij> (accessed on 30.10.2017). – Title from the screen.
3. Holobutskyi V. A. Zaporozhskoe kazachestvo. K.: Hospolytyzdat USSR, 1957. 462 p.
4. Efymentko P. S. Kalnyshevskii, poslednii koshevoi Zaporozhskoi Sechy. 1691–1803. Russkaia starina. 1875. T. XIV, pp. 407–420.
5. Kotsur A. Troitska tserkva P. Kalnyshevskoho v Pustoviitivtsi – pamiatka derevianoi arkhitektury Ukrainy XVIII st. Chasopys ukrainskoi istorii. K., 2005. Vyp. 3, pp. 10–16.
6. Kotsur V. A. Blahodiinist kozatskoi starshyny (seredyna XVII–XVIII st.): suchasna ukrainska istoriohrafia: dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.06 istoriohrafia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny. Pereiaslav-Khmelnitskyi, 2014. 227 p.
7. Kotsur V. Blahodiina diialnist u zhytti koshovoho otamana P. Kalnyshevskoho: ukrainska istoriohrafia. Chasopys ukrainskoi istorii. K., 2013. Vyp. 26, pp. 62–65.
8. Kotsur V., Kotsur A. Vid Suly do Biloho moria: shliakh cherez try stolittia (Do 200-richchia vid dnia smerti ostannoho koshovoho otamana Zaporozkoi Sichi P. I. Kalnyshevskoho). K.-Pereiaslav-Khmelnitskyi: Knyhy–XXI, 2004. 360 p.
9. Kraieznavchyi muzei. Romny / [Online]. Available at: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_odject/1946_kraevedcheskiy_muzei-romny.htm (accessed on 30.10.2017). – Title from the screen.
10. Kulyniak D. I. Ostannii koshovyi Petro Kalnyshevskiy. K.: Vyd-vo t-va “Znannia” Ukrainy, 1991. 48 p.

11. *Petrenko M.* Ukrainske zolotarstvo. K.: Nauk. dumka, 1970. 208 p.
12. Romenskyi kraieznavchyi muzei [Online]. Available at: <http://ridna.ua/museums/romenskyj-kraieznavchyj-muzej> (accessed on 6.11.2017). – Title from the screen.
13. *Skalkovskiy A. O.* Istoriiia Novoi Sichi, abo ostannoho Kosha Zaporozkoho: Peredm. ta koment. H. K. Shvydko. Dnipropetrovsk: Sich, 1994. 678 p.
14. *F. N. Rodyna Kalnyshevskaha.* Kyevskaia staryna. 1892. Mai. T. XXVII, pp. 249–277.
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 229. Op. 1. Spr. 84. Ark. 51.
16. *Evarnytskii D. Y.* Poslednii koshevoi ataman Petr Yvanovych Kalnyshevskii. Novocherkassk: Typohrafiia A. A. Karaseva, 1887. 16 p.